

OTTO DANN:
FRIEDRICH SCHILLER
POLITIKAI RETORIKÁJA

Adam Müller, az ismert romantikus szerző 1816-ban megjelentette egy figyelemreméltó írást Tizenkét beszéd az ékesszólásról és annak hanyatlásáról Németországban címmel, amelyben „a német nemzet legnagyobb szónokának” nevezi Friedrich Schillert. Ítélete meglepő, hiszen Schiller nem volt nyilvánosan fellépő szónok. Amit a filozófus Johann Gottlieb Fichte 1808-ban megtehetett, hogy ti. Beszéd a német nemzethez címmel tartson előadásokat, az Schiller életében már a dolog természetesen szerint sem igen volt lehetséges.

Összesen két beszéd maradt fenn tőle, s ezek közül is csak az az egyetemi székfoglaló vált ismertté, amelyet 1789 májusában előadásainak megkezdése alkalmából tartott a Jénai Egyetemen. E beszédet ma úgy olvassuk, hogy közben észben tartjuk az akkori drámai versailles-i eseményeket, amelyekről a Jénában Schiller által is forgatott *Moniteur* számolt be. Témáját tekintve a beszéd akadémiai jellegű, hiszen az egyetemes történelem fogalmát és tanulmányozásának módszereit tárgyalja. Tendenciája szerint azonban politikai beszéd. Olyan szellemi és társadalmi perspektívákat vázol föl, amelyek messze túlmutatnak az egyetemi képzésen, s a vége felé Schiller a polgári társadalom kialakításában való részvételre szólítja fel hallgatóit: „valamivel mind hozzájárul-

hatnak ehhez!”¹ A szöveg gyors publikálásával Schiller már 1789 őszén gondoskodott arról, hogy az egyetemi előadóterem mintegy nyilvánossá váljék, s felhívása eljusson az olvasó közönséghez is. Ezt a hagyományt folytatta Fichte 1794-ben Jénában. Négy esztendővel jénai előadásai előtt Schiller Mannheimban már megjelentetett egy előadást, amelyet az ottani Választófejedelmi Német Társaság ülésén tartott Miként hathat tulajdonképpen egy jó állandó színház? címmel. Ez a beszéd is nyilvános üggyel foglalkozik, nevezetesen azzal, hogy mi a színház társadalmi helyiértéke és haszna az akkori Németországban.

Schiller bemutatja, hogy a színház a felvilágosodás szolgálatában áll, felteszi a politikai funkciójára vonatkozó kérdést, majd kijelenti: „A világ nagyjai csak itt hallják, amit ritkán vagy sohasem hallanak: az igazságot.” De a felvilágosodásban a nép is részesül: „Nem kevésbé lehetne a színház révén [...] helyesbíteni a nemzet véleményét a kormányzatról és a kormányzókról.”

¹ Friedrich Schiller: Mi az az egyetemes történelem, s mi végre is tanulmányozzuk?, in: *Művészet- és történelemfilozófiai írások*, Budapest, Atlantisz, 2005, fordította Mesterházi Miklós, 401. old. A továbbiakban Schiller magyarul nem megjelent írásai esetében a szövegen belüli zárójeles számok a müncheni kiadásra vonatkoznak: Friedrich Schiller: *Sämtliche Werke in fünf Bänden*, Hanser Verlag, az első szám a kötetet, a második az oldalt jelöli; a drámák esetében az ugyancsak a szövegen belüli zárójeles utalásokban a római szám a felvonásra, az arab a jelenetre utal.

Ugyanebben az összefüggésben utal Schiller a színház nemzeti integratív szerepére, amely abból adódik, hogy minden más intézménynél jobban képes hatni „a nemzet szellemére”. A színházban összegyűlő, „minden körökből és égtájakról és rendekből való emberek [...], kiszakadva a sors minden szorongatásából”, a darabot együtt átélő befogadókként egy, a társadalmi korlátokon felülemelkedő közösséget alkotnak, egy nemzetet *en miniature*. Schiller végül jelzi a perspektívát: „ha megérnénk, hogy nemzeti színházunk legyen, akkor nemzet is lennénk”.²

Ezáltal új dimenzió nyílik azon kérdéssel kapcsolatban, hogy miként fest Schillernél a politikai retorika. A fiatal drámaíró úgy tekint színpadi műveire, mint amelyek hozzájárulnak a nemzet kialakulásához, a modern polgári német társadalom fejlődéséhez. Épp ezért nem állhatunk meg Schiller két fennmaradt beszédénél. Rá kell kérdezni a politikai retorikának a műveiben betöltött szerepére, hiszen a legkevésbé sem érdektelen, hogy hol és hogyan jelenik meg e művekben a politikai beszéd és a közönségre való hatás igénye.

Aki a politikai beszéd esztétikai formáit és funkcióit veszi szemügyre, annak egy régi

² Schiller: A színház mint morális intézmény (eredeti cím: Miként hathat tulajdonképpen egy jó állandó színház?), in: id. kötet, fordította Papp Zoltán. 18. skk. old.

európai hagyománnyal van dolga. Schiller e hagyományon belüli helyét újabban legfőképpen Gert Ueding vizsgálta.³ A mi kérdésfeltevésünk szempontjából lényeges, hogy itt a történész Schiller kerül a középpontba. A história helye mindig a politikai retorika összefüggésében határozódott meg az európai tradícióban. Ám az újkor kezdetétől a retorika szabályait átvitték az írásművészetre, és a retorikát oly módon is átfogalmazták, hogy érvényessé vált az egyénnek a társadalmon belüli viselkedésére.

A szövegekre és egyéni hatásstratégiákra való ilyen összpontosítás miatt nagyban csökkennie kellett a szónok közönségére irányuló figyelemnek. A politikai retorikával foglalkozók alapvető változásokat vehetnek észre ezzel összefüggésben. A klasszikus ókorban – amelynek a retorikai hagyomány számára való jelentősége Cicerónál alapozódik meg – a retorika törvényszéki, nyilvános-politikai jellege konstitutív volt a köztársasági várostársadalmak vonatkozásában. A késői felvilágosodás Európájában viszont az abszolutista fejedelmi állam dominált. Az újkor kezdetén keletkező rendi parlamentek akkortájt még csak kevés államban léteztek. Igaz, Németország, Itália, Svájc és Hollandia néhány városában jelen volt a köztársaság mint alkotmányos forma, de a kor politikai diskurzusában csak mar-

³ Ld. különösen Gerd Ueding: *Schillers Rhetorik. Idealistische Wirkungsästhetik und rhetorische Tradition*, Tübingen, 1971.

ginális szerepet játszott. A felvilágosodás korának társadalmában ezért sehol másutt nem adódtak törvényszéki szituációk, és sehol másutt nem lehetett megszólítani a közönséget, mint a templomokban, az egyetemi katedrákon – és a színházban. Az akkori fejedelmi államokban a politikai retorikának csak az uralkodókkal való egyéni találkozásokban, valamint természetesen a rendi eliteken belül és azok intézményeiben jutott szerep.

A tizennyolcadik század írói számára, akikre még erősen hatottak az antik hagyományok, s akik egyre inkább azokhoz is mérték magukat, problémává kellett válnia ennek a társadalmi nyilvánosság formái között mutatkozó alapvető eltérésnek. Johann Gottfried Herder már 1765-ben, rigai lelkészként tematizálta ezt *Megvan-e még nálunk az a közönség és haza, amely régieknél megvolt?* című írásában, majd 1795-ben a *Levelek a humanitás előmozdításáról* lapjaiban újra vizsgálta a kérdést. Schiller a *Hórák* folyóirat szerkesztőjeként 1774-ben felkérte barátját, Christian Gottfried Körnert és a morálfilozófus Christian Garvét, hogy írjanak értekezést „az írónak a közönséghez és a közönségnek az íróhoz való viszonyáról” (ld. október 1-i levelét). Véleménye szerint a korabeli társadalom helyzetét az jellemzi, hogy „az emberek igen nagy részének az olvasmányok adják a tulajdonképpeni nevelést, egy másik nem jelentéktelen részük

pedig ezt az írások által való nevelést teszi életének foglalatosságává”. Schiller ugyanakkor látta a művelődő társadalmak problematikus oldalát is, és pedig abban, hogy az emberek olvasnak ugyan, de alig beszélnek nyilvánosan.

A kérdés mármost az, hogy milyen formákban és helyzetekben ölt alakot Schillernél a politikai retorika. Első történelmi tárgyú színművével, a *Fiescóval* politikai drámaíróként akar áttörést elérni. Tudatosan egy koramodern itáliai városi köztársaságot választ, s bemutatja a politikai alkotmány kapcsán keletkező drámai konfliktust, amelyet egy néptribun monarchisztikus uralmi vágyai váltanak ki. A republikánus beszéd a Verrinát támogató patrióták körében a maga konstitutív funkciójában jelenik meg, mint aminek az egyenjogú polgárok meggyőzését kell szolgálnia (ld. I, 11–13 és III, 5). Az arisztokrata Fiesco fellépéseiben viszont a beszédek a hallgatók megtévesztését célozzák (ld. II, 16–19, valamint II, 8, ahol Fiesco ügyesen befolyásolja a kézműveseket). Egy tipikus német fejedelmi államban játszódik az *Ármány és szerelem*. Itt nincsenek sem politikai intézmények, sem rituálisan szabályozott társadalmi helyzetek a nyilvános retorika számára. A politikai és társadalmi konfliktusok az egyének beszédében kristályosodnak ki, így például a városi zenész Miller kifakadásában a nemesi rangú miniszterrel szemben (II, 6), vagy amikor az

utóbbi palotájában Ferdinand oly ékesszó-
lóan képviseli politikai eszményeit apjával
szemben, hogy ennek egy diákként hallott
„előadás” jut eszébe (I, 7). De a színpad fe-
lől úgyszintén politikai beszédként hathat
Lady Milford fellépése (II, 2–3, IV, 8–9). A
Don Carlosban hasonlóképp kizárólag ma-
gánbeszélgetésekben és személyes találko-
zásokban fordul elő politikai beszéd, azzal
a különbséggel, hogy itt egy nagyhatalom
udvari társasága adja hozzá a kereteket. Az
a jelenet (III, 1), amelyben Posa márki kifej-
ti Fülöp királynak, az abszolutizmus szim-
bolikus alakjának egy új polgári kor emberi
jogi krédóját, bizonyosan a legismertebb
politikai beszéd Schiller életművén belül
– amelyet egy király lakosztályában adnak
elő, és egyetlen személyhez intéznek, mégis
olyan meggyőző erővel és hatással, amilyen
egy népgyűlési beszédre jellemző.

Schillernek már 1788-ban lehetősége
nyílt arra, hogy történetíróként érvényre
jutassa a politikai retorikát. A Németál-
föld spanyol uralomtól való elszakadásá-
nak története című munkáját egy történel-
mi visszatekintéssel kezdi, s ennek elején a
Tacitus-féle Történetekből idézi Claudis
Civilis nagybeszédét, amellyel a római hódí-
tók ellen mozgósította polgártársait (4, 45f).
Ezután a németalföldi felkelés előtörténetét
tárgyalva nagy hangsúlyt helyez azokra az
illegális beszédekre, amelyeket kálvinista
lelkészek tartottak a flamand városokon kí-

vül, a szabad ég alatt, nagyszámú közönség
előtt. Külön fejezetet szentel e nyilvános
prédikációknak (4, 198–213), bemutatja
hátterüket és dimenzióikat, s a természetes
jogok nyilvános érvényre juttatásaként ér-
telmezi őket (4, 215). E prédikációk azonban
a templomokban képromboláshoz vezettek
és „fanatizmust” szültek, amelyet Schiller
élesen elítél (4, 215f). Már a francia forrada-
lom előtt úgy láttatja tehát a nyilvános be-
szédeket, hogy azok akár veszélyeztethetik
is a közrendet. Megjegyzendő, hogy a fiatal
Schillert határozottan érdekelték a néptri-
bunok: a Figyelemre méltó lázadások és fel-
kelések című 1788-as gyűjtemény első szö-
vege Rienzivel, a tizennegyedik században
élt római szónokkal foglalkozik.

A már említett székfoglaló beszéd a Jé-
nai Egyetem több mint négyszáz személyes
auditóriumában hangzott el; ez volt a leg-
nagyobb előadóterem, amelyben Schiller
valaha is beszélt. Mivel meg volt győződve
az ilyen nyilvános beszéd hatásosságáról,
az egyetemes szemléletű történetírás olyan
perspektíváját vázolta föl, amely lehetővé
tesz egy szuverén álláspontot a történelmen
és a társadalmon belül. Ezáltal előadása,
amelyet tudatosan „beszéd”-nek minősített,
politikai jelleget kapott.

Az előadássorozat folytatásában az athé-
ni Szolón törvényei kapcsán vizsgálja a po-
litikai retorika ambivalens szerepét annak
eredetében, a görög poliszdemokráciában.

„Ha a szenátus tárt egy ügyet a nép elé, szónokok léptek föl befolyásolandó amannak a döntését. Az embereknek ez az osztálya Athénban nagy fontosságra tett szert, és visszaélvén művészetével és az athéniak könnyen irányítható kedélyével, legalább annyit ártott a köztársaságnak, mint amekkorára hasznára lehetett volna, ha az önös szándéktól mentesen mindig az állam igazi érdekét tartotta volna a szeme előtt. A szónokok a rábeszélés minden műfogását latba vetették, hogy a nép szemében kedvező színben tüntessék föl az ügyet, amelyet szívesen a pártfogásukba ajánlottak volna; és ha értettek művészetükhöz, a markukban tartották a szíveket. Puha és megengedett béklyóba verték a népet, a meggyőzés volt uralmuk eszköze, és uralmuk nem volt csekélyebb mértékű attól, hogy valamicskét átengedtek belőle még a szabad választásnak. A nép teljes szabadságot élvezett a választásban és elutasításban; ám a művészet, amellyel a dolgokat elébe tálták, kantárszáron vezette ezt a szabadságot. Pompás berendezkedés lett volna ez, ha a szónok föladata mindig tiszta és hű kezekre bízott volna. A szónokokból azonban hamar szofisták lettek”.⁴ E szövegrészlet – alkalmasint az egyetlen hely, ahol Schiller explicit módon tematizálja a politikai retorikát – megmutatja, hogy tudatában volt a nyilvános

beszéd hatásában rejlő ambivalenciának. Az ókortól fogva lehetséges úgy visszaélni a nyilvános beszéddel, hogy demagóg módon irányítsák általa az egyébként alkotmányjogilag kellő szabadsággal rendelkező közönséget.

Innen érthető, hogy a történész Schiller miért elsősorban azokat a beszédeket tárgyalja és idézi, amelyek a Brüsszelben székelő németalföldi államtanács elit grémiumaiban és a madridi királyi palotában hangzottak el (ld. 4, 178–185), s miért foglalkozik kevesebbet a lelkészek beszédeivel, amelyek pedig drámai lendületet adtak a dolgok menetének. De még az Orániai Vilmos által az államtanácsban tartott – s a hallgatókra ott nagy befolyást gyakorló – beszédről is azt állapítja meg, hogy politikai hatását utóbb nagyban csökkentették reál-tényezők. A harmincéves háború története szerzője nyilvánvalóan még sokkal kevésbé van meggyőződve a politikai beszédek hatékonyságáról. E második történetírói munkájában Schiller alig foglalkozik velük, pedig itt domináns szerepe van a nagy személyiségeknek. Gyakran idéz is tőlük szó szerint, ám egyikőjük sem politikai szónokként jelenik meg; az idézés csupán a személyek és helyzetek jellemzésére szolgál.

A *Wallenstein*-trilógiával Schiller visszatér a drámaíráshoz, s ezzel ismét adva van számára a politikai beszéd azon platformja, amelyet korábbi drámáiban te-

⁴ Schiller: Lükurgosz és Szolón törvényei, in: id. kötet, fordította Mesterházi Miklós, 465. sk. old.

remtett meg – nem utolsósorban a francia író, Louis-Sebastian Mercier és az általa a *drama politique*-ről alkotott koncepció befolyása alatt. Mindazonáltal nem ragadja meg rögtön azt a lehetőséget, hogy politikai beszédekkel hasson a színpadról. Fontosabb számára a társadalmi valóságok ábrázolása, miként a Wallenstein táborában, s a kapucinus barát ide beiktatott beszéde (I, 8) inkább egy politikai szónoklat karikatúrájaként hat, amit a hozzá fűzött kommentár is megerősít. Immár nem alapvető küldetéseket teljesítő hősök jelennek meg a színpadon, hanem politikai kívülállók, akikkel alig lehet azonosulni (Wallenstein, Octavio...). Meggyőzőbbek náluk a cselekvéseiken és hangulataikon keresztül megnyilvánuló úgynevezett romantikus alakok (Max Piccolomini, Stuart Mária, orléans-i Johanna...). Politikai tartalmakat inkább a jelenetek vagy az énekek közvetítenek, mint *Az orléans-i szűz* és a *Tell Vilmos* zárójelenei, illetve a lovagi ének a Wallenstein táborra végén. A késői drámákban csak elvétve találni demonstratív retorikát, így például az idősebb és az ifjabb Piccolomini párbeszédében, amelyben a háború közepette a béke kilátásait taglalják (*A két Piccolomini*, I, 4). Az Ének a haragról című versben ez olvasható: „Okos beszéd kíséretében jókedvű, pezsgő munka foly.”⁵ Schillernél most

már a retorika ezen kísérő funkciója kerül előtérbe. A beszédek nem képesek megváltoztatni a világot. A szó nem hat többé önmaga által – a tett a döntő.

Ezek a végérvényesnek hangzó nézetek azonban nem az utolsó állásfoglalások Schiller részéről a beszéd és cselekvés kapcsán. Maradnak még nyitott kérdések számára. Nem volna-e lehetséges sorskérdéseket ábrázolni a színpadon, és általános igazságokat közvetíteni a színház révén? E témával is foglalkozik A kar felhasználása a tragédiában című, *A messinai menyasszony* előszavaként írott tanulmányában. Utal arra, hogy az ókorban „a hősök és királyok sorsa és cselekedetei már önmagukban nyilvánosak” voltak, a jelenről szólva viszont azt állapítja meg, hogy „a királyok palotái ma zárva vannak, a bíróságok a városkapuktól épületek belsejébe költöztek, az írás kiszorította az élőszót, maga a nép, ez az érzékileg eleven tömeg állammá, tehát elvont fogalommá vált”. A helyzet ilyen elemzése után pedig új feladatokat határoz meg a modern drámai művészet számára: „A költőnek újra meg kell nyitnia a palotákat, a bíróságokat ki kell vezetnie a szabad ég alá”. Úgy véli, a kar mint „művi szerv” újbóli bevezetése teremt lehetőséget arra, hogy a színház ismét a nyilvános retorika helyévé váljék, „levonja az élet nagy eredményeit, s kimondja a bölcsesség ta-

⁵ Gáspár Endre fordítása.

nításait”.⁶ Az értelmezők többsége szerint *A messinai mennyasszonyban* nem sikerült elérnie ezt. Ezzel együtt figyelemreméltó, hogy Schiller – az általa megfogalmazott követelménnyel ellentétben – nem egyetlen, a dolgok felett álló, hanem két, a dolgokban nagyon is állást foglaló karral dolgozik; Eike Middell jogosan hangsúlyozza az így kettéosztott kar antagonisztikus és ebből következően politikai jellegét.⁷

Utolsó drámájában, a *Tell Vilmosban* Schiller végül a politikai nyilvánosság keletkezését ábrázolja a színpadon, azt, ahogyan a svájci őskantonokban a nép és a nemesség a zsarnokság elleni közös harc jegyében republikánus polgári közösséggé egyesül. A politikai retorikát különböző konstellációkban érvényesíti ezen összefüggésben. A politikai szövetkezés a Stauffacher házaspár otthoni beszélgetésében kezdődik, amelyben a nyilvános ügyek uralkodó témává válnak, s a feleség, Gertrud kezdeményezi a férfiak kiszáradtatva meg is valósuló szerveződését (I, 2 és 4). A szövetkezők reprezentatív, jóllehet titokban, az éj leple alatt megtörténő eskütételét Stauffacher beszéde követi és legitimálja, amely felidézi a közös történelmet (II, 2). Ezzel párhuzamosan megy végbe a nemesség irányváltása, köszönhetően

részint a hazafias érzelmű német Berta von Brunecknek, részint Attinghausen zászlósúrnak, aki a halála előtt elmondott nagy beszédében érvényes megfogalmazását adja nemesség és nép összefogásának (IV, 2; ld. még II, 1). Demonstratív módon tartozik ehhez az önmagát megalkotó nemzethez Tell Vilmos, a tettek hőse, aki irtózik a szónoklástól és tanácsadástól. Személyében kiélezetten jelenik meg a beszéd és cselekvés problémája, s a politikai retorika és a politikai cselekvés feszültséggel teli alternatívája végül komplementer egyensúlyba kerül. Schiller ily módon magasabb szinten újra jogaiba helyezi a nyilvánosságot konstituáló és annak orientációit kinyilvánító politikai retorikát.

Az eddigiekre visszatekintve három korszakot különböztethetünk meg abban, ahogyan Schiller a politikai retorikát értékeli. A fiatal drámaíró célja az, hogy az uralkodó fejedelmi államokban szóhoz juttassa a felvilágosult polgárságot. Ennek érdekében az ókori és kora újkori európai köztársaságok retorikai hagyományaihoz kapcsolódik, s kialakítja az emberi jogi érvelés saját retorikai pátozát. Ezt követően Schiller már korán tematizálja a politikai retorikával való demagóg visszaélést, és a francia forradalom évtizedében egyre erősödik benne a szkepszis a felvilágosító beszéd hatékonyságával szemben. Történészként és drámaíróként

⁶ Schiller: A kar felhasználása a tragédiában, in: id. kötet, fordította Papp Zoltán, 475. skk. old.

⁷ Eike Middell: Friedrich Schiller. *Leben und Werk*, Reclam, Leipzig, 1982. 372. sk. old.

egyaránt a cselekvés realizmusa mellett foglal állást. Életének utolsó éveiben azután ismét keresi a formákat ahhoz, hogy a nyilvános ügyekről szóló diskurzust megjelenítse a színpadon. A nemzeti szövetkezés ábrázolásában a politikai retorika új, konstitutív funkcióra tesz szert.

Végezetül ki kell térni még arra a körülményre, hogy Schillernél a politikai retorika mindig irodalomként jelenik meg: a beszédek – ha eltekintünk a fiatal Schiller két publikált munkájától – sohasem a kortárs valóság dokumentumai, hanem fiktív vagy történelmi helyzetek elemei. A manapság kézenfekvő és szokásos magyarázat szerint ez az irodalom – az akkori német polgárság

helyzetére jellemző módon – a hiányzó politikai lehetőségek pótlékaként értendő. E magyarázat azonban nem kielégítő és nem meggyőző. Tisztában kell ugyanis lenni az-
zal, hogy Schiller korában a német polgári társadalomnak elementáris érdeke fűződött új nyilvános kifejezési formák és a saját politikai nyelv megtalálásához. Ilyen helyzetben roppant jelentőséggel bírtak a színházban hallható – szemléletesen előadott és felhívásként ható – politikai beszédek. Ehhez képest másodlagosnak kellett lennie annak, hogy a szövegek fiktívek vagy múltbeliek voltak.

Ford. Papp Zoltán

Hivatkozás

Otto Dann: Friedrich Schiller politikai retorikája. *Laokoón*, 4. (2005),
<http://laokoon.c3.hu>